

ДИНАМІЧНІ МОДЕЛІ СЕМАНТИЧНОГО ОПISУ ЛЕКСИКИ

Стаття присвячена огляду моделей семантичного опису лексики як динамічного явища, яке представляє концепт ситуації, що моделюється за зразком комплексу ієрархічно упорядкованих семантичних репрезентацій різних мовних вимірів. Виокремлення динамічних моделей семантики лексики ґрунтується на засадах альтернативних способів кодування мовною одиницею інформації про певний стан справ.

Ключові слова: лексична семантика, динамічна модель значення, семантичний опис, метамова, концепт, предикатно-актантна структура, семантична роль.

1. Лінгвістика, як і будь-яка інша наука, донедавна (до моменту проголошення Н. Бором «принципу додатковості»¹) орієнтувалася (і почасти продовжує орієнтуватися) на ідею «безальтернативної картини світу» — узагальненої картини одновимірного типу, яка не передбачає взаємно суперечливих процедур її інтерпретації. Причиною цього була відповідна настанова теорії методу, яка, образно кажучи, стала заручником відношення строгої диз'юнкції, зведеного у принцип «або... або...». У своїх витоках принцип орієнтувався на постулат діалектичної філософії про загальний зв'язок явищ. Постулат, проголошуючи ідею верховенства онтологічних (об'єктивних) характеристик реалій, стає дороговказом для численних семантичних студій у мовознавстві. Зокрема, природа лексичного значення слова часто тлумачиться в термінах саме цього постулату. Зміст предметного світу, відображений у семантиці мовного знака, пов'язується з умовою дискретної інтерпретації реальної дійсності, осмислення та «ословлення» якої ґрунтується на уявленнях про такий світ, у якому матеріальне існування предмета є водночас виявом його властивостей через відношення з іншими предметами².

Проте такий стан справ починає змінюватися з усвідомленням того факту, що світ, який оточує нас, не є одновимірним, і припускає численні інтерпретації³. У лексикологічних та лексикографічних дослідженнях «перехід до інтерпретації вводить у законні теоретичні рамки роботу з окремими словами та конструкціями»⁴. При цьому слово визнається вузлом (node), який цементує «мовний» блок когніції («*language*» part of human network)⁵. Об'єднуючись із

¹ Бор Н. Атомная физика и человеческое познание.— М., 1961.— 152 с.

² Колюпанский Г. В. Лингво-гносеологические основы языковой номинации // Языковая номинация. Общие вопросы.— М., 1977.— С. 102–103; Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики.— М., 2006.— С. 13.

³ Постовалова В. И. Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке : Язык и картина мира.— М., 1988.— С. 33; Бабушкин А. П. «Возможные миры» в семантическом пространстве языка.— Воронеж, 2001.— С. 5.

⁴ Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики.— М., 2004.— С. 13.

⁵ Hudson R. What is Word Grammar? // Word Grammar. New perspectives on a theory of language structure.— London, 2006.— P. 4.

концепціями лексичної семантики, проголошені ідеї створюють передумову інтегрального опису мови, який передбачає моделювання феномену «володіння мовою» в аспекті узгодження словникової та граматичної інформації. Такого типу узгодження містить вимогу того, щоб значення всіх змістових одиниць мови — слів, фразем, граем, конструкцій, просодичних елементів — були описані однією і тією самою семантичною мовою⁶.

Інформаційний підхід до розгляду мовних явищ передбачає необхідність відповідного опису цих явищ, що в контексті загальної проблеми «мова і мислення» зводиться до розроблення моделі семантичного опису, яка слугувала б не лише репрезентантом семантичної структури певної мовної одиниці, а й маркером тієї поняттєвої сутності, яка безпосередньо вербалізується у семантиці мовного знака.

Намагання створити модель, яка відображала б зв'язок поняттєвих категорій із семантикою мовних одиниць, нерозривно пов'язане з пошуком універсальних властивостей мови на тлі зародження типологічного мовознавства. Історія лінгвістики засвідчує численні спроби створити «ідеальну» мову, яку спочатку розуміли як «мову смислів»⁷. Необхідність опису цих смислів індукує появу численних концепцій і підходів до створення універсальної мови, серед яких: *логічна мова* (М. Дакійський, С. де Куртре, Т. Ерфуртський), в основі якої, як вважалося, лежить *modus significandi* — «спосіб позначення / означування»⁸; *граматика Пор-Рояля*, основу якої становлять еталонні структури; *філософська мова* (Р. Декарт), яка, як стверджується, функціонує на основі порівняно невеликої кількості елементарних одиниць; *символічна мова* (Г.-В. Лейбніц), у якій проста система символів слугує вираженню будь-якого знання⁹.

Якщо в історичній ретроспективі особливості універсальної моделі мови розглядаються з позицій власне філософії (емпіризм, раціоналізм, наукова філософія), то для сучасного етапу (часто із залученням філософської «спадщини») характерним є менталістський підхід, який розглядає «мову смислів» як репрезентативну систему, організовану у вигляді певних структур знань. Для опису семантики мовної одиниці важливим є те, яким чином упорядковані ці структури знань. Важливість такого твердження ґрунтується на засадах принципу *іконічної вмотивованості* — «відповідності відношень між частинами мовної структури та частинами концептуальної структури, яка відображає дійсність»¹⁰.

Мета нашої розвідки — показати моделі семантичного опису лексики як динамічного феномену — явища, яке представляє концепт ситуації, що моделюється за зразком комплексу ієрархічно упорядкованих семантичних репрезентацій різних мовних вимірів.

2. У ретроспективі досліджень лінгвістичної семантики можна виділити чотири типи моделей значення, які засвідчують динамічний характер метамовної репрезентації лексики: 1) дискретно-комбінаторний, 2) інтегрально-ситуативний, 3) топологічно-схематичний та 4) комплексно-конструкційний.

2.1. В основі дискретно-комбінаторної моделі значення лежить ідея «поелементної», атомарної репрезентації «мовних смислів» та їх комбінаторики. Вважається, що семантична структура мовної одиниці складається з пучка семантичних ознак, які слугують елементарними «будівельними блоками», вихідними «цеглинками» смислів, що дані людині в цілісному інтуїтивному

⁶ Апресян Ю. Д. Избранные труды : В 2 т.— М., 1995.— Т. 2.— С. 10–11.

⁷ Алтатов В. М. История лингвистических учений.— М., 2001.— С. 49.

⁸ Красухин К. Г. Метаязыковая терминология средневековых модистов // Логический анализ языка : Языки этики.— М., 2000.— С. 422.

⁹ Кочерган М. П. Загальне мовознавство.— К., 2003.— С. 33–34.

¹⁰ Кобозева И. М. Лингвистическая семантика.— М., 2004.— С. 41.

сприйнятті¹¹. Своєрідними корелятами такого підходу є концепції: *постулатів значення* (Р. Карнап), *семантичних компонентів* (Дж. Катц, Дж. Фодор, П. Постал, У. Вейнрейх, М. Бірвіш, Д. Болінджер), *елементарних значень* (Ю. Д. Апресян), *семантичних одиниць* (І. О. Мельчук, О. К. Жолковський).

Кожна з «дискретно-комбінаторних» концепцій, намагаючись описати такий лінгвістичний конструкт, як значення, декларує необхідність створення метамови на основі первинних, елементарних смислів та способів їх поєднання. «Дати теоретичний (= науковий) опис будь-якого об'єкта означає насамперед вказати на деякі елементарні (принаймні простіші, ніж сам об'єкт) компоненти, з яких він складається (плюс правила з'єднання цих компонентів). Інакше кажучи, необхідно виділити "атоми смислу", у термінах яких і повинні описуватися позначувані»¹².

Історіографія семантичних досліджень епохи структуралізму засвідчує численні спроби метамовного опису семантики мовних одиниць на основі залучення інструментарію атомарних смислів. Базова концепція визнавала існування певного набору символів (семантичних ознак і селекційних обмежень), які забезпечують репрезентативність лексичного значення та проєкційних правил, що регламентують поєднання цих символів у ролі так званої семантичної інтерпретації речення¹³.

Позитивним моментом атомарного підходу є намагання тлумачити лексичне значення в термінах дискретних ознак, які слугують засобом «членування інформації»¹⁴. В аспекті типологічних досліджень такий погляд узгоджується з ідеєю членування фізичного континууму, «в межах якого мови можуть проводити одні й ті самі або різні розмежування»¹⁵. Зокрема, дослідження лексем на позначення кольору виявили розходження в кількості та номенклатурі кольоро-назв у різних мовах, що, як вважається, зумовлено допустимістю множинності способів членування та довільністю дискретизації колірної спектра¹⁶. Феномен дискретизації колірної континууму, на думку Р. М. Фрумкіної, визначають два чинники: класифікаційна та інтерпретаційна поведінка людини¹⁷, що в контексті когнітивного підходу до тлумачення значення свідчить про гносеологічну природу елементарних смислів. «Пізнавальне мислення чітко фіксує дискретний характер існування предметів та явищ об'єктивного світу, внаслідок чого будь-який предмет з'являється не як аморфний предмет узагалі, а у всіх своїх конкретних якостях. Словесний знак закріплює в сигніфікаті ці властивості та утримує їх у функції відображених елементів як дискретні значення»¹⁸. При цьому наголошується, що семантичні ознаки не є символами фізичних властивостей і відношень поза людським організмом, а знаками внутрішніх механізмів, за допомогою яких сприймаються та концептуалізуються явища матеріального та соціального оточення. Отже, семантичні компоненти кваліфікуються як показники мисленнєвих і перцептивних властивостей людини, що «забезпеч-

¹¹ *Везшбизкая А.* Семантические универсали и описание языков.— М., 1999.— С. 140.

¹² *Мельчук И. А.* Опыт теории лингвистических моделей «Смысл — Текст».— М., 1999.— С. 57.

¹³ *Катц Дж.* Семантическая теория // Новое в зарубежной лингвистике : Лингвист. семантика.— М., 1981.— Вып. 10.— С. 34.

¹⁴ *Городецкий Б. Ю.* О принципах инвентаризации семантики языка и подязыка // Теоретические и экспериментальные исследования в области структурной и прикладной лингвистики.— М., 1973.— Вып. 6.— С. 29.

¹⁵ *Лайонз Дж.* Введение в теоретическую лингвистику.— М., 1978.— С. 75.

¹⁶ *Никитин М. В.* Основы лингвистической теории значения.— М., 1988.— С. 49.

¹⁷ *Фрумкина Р. М.* Цвет. Смысл. Сходство.— М., 1984.— С. 106.

¹⁸ *Колишанский Г. В.* Знач. праця.— С. 103.

чує необхідний взаємозв'язок семантичних структур із довкіллям, яке сприймається та категоризується відповідно до цих внутрішніх умов організму»¹⁹.

Когнітивна та денотативна характеристики семантичних ознак засвідчують орієнтацію на певну універсальну базу смислів, що декларує передумову існування певної концептуальної єдності представників різних мовних угруповань. Значимо, однак, що така декларація свідчить не стільки про однакову ментальність, скільки про єдиний обсяг смислів (комплекс семантичних ознак²⁰), який, як вважається, формує проміжний рівень семантичної організації мовної одиниці.

У контексті міжмовного зіставлення лексичних одиниць такий рівень визнається посередником, що забезпечує дослідницьку процедуру контрастивного аналізу. «Часто висловлюється думка, що словниковий склад усіх природних мов (весь або його частина) може аналізуватися в термінах кінцевої множинності семантичних компонентів, які самі по собі незалежні від конкретної семантичної структури будь-якої мови»²¹. Однак, піддаючи сумніву здатність компонентів передавати «когнітивну реальність» саме «у термінах кінцевої множинності», Дж. Лайонз проголошує ідею «альтернативних варіантів», кожний з яких «дає можливість відрізнити будь-який член лексичної системи від будь-якого іншого члена тієї самої системи»²². Визнається, що семантичні компоненти даватимуть «правильну» інформацію лише в системі пропорційних рівностей, альтернативний набір яких і реалізує передумову «когнітивної істинності» самих компонентів.

Такий підхід акцентує увагу на комбінаторному характері семантичної репрезентації в тому розумінні, що значення мовної одиниці тлумачиться через набір смислів, об'єднання яких ізоморфне синтаксичним зв'язкам слів. На думку У. Вейнрейха, семантичні структури як складних, так і простих висловлень можуть бути представлені, по суті, в одному й тому ж вигляді, а саме в термінах пучків (невпорядкованих наборів) і конфігурацій (упорядкованих наборів) семантичних ознак. «Інакше кажучи, семантичні структури слів мають той самий загальний вигляд, що й семантичні структури речень»²³. До речі, саме «комбінаторний», а не системний характер об'єднання семантичних ознак дає підстави заперечувати їх здатність виконувати роль *tertium comparationis*. Семантичні ознаки (семи) «жодним чином не можуть слугувати третьою системою — еталоном для порівняння, тому що вони не утворюють системи, це ті атоми, з яких по-різному комбінуються в різних мовах значення»²⁴. Варто, однак, зауважити, що зіставний аналіз, який декларує «комбінаторний» тип значення, є пріоритетнішим, оскільки, допускаючи варіативність компонентів, дає змогу представити тлумачення в різних форматах. Саме таким принципом досить часто керується лексикографічна практика при оформленні словникової статті. Так, характеристика певного явища, якому дається тлумачення в межах одного значення, як правило, реалізується у вигляді кількох варіантів — *семем*²⁵, які представляють

¹⁹ Бирвіш М. Семантика // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая семантика. — М., 1981. — Вып. 10. — С. 195–197.

²⁰ Джеймс К. Контрастивный анализ // Там же. Контрастивная лингвистика. — М., 1989. — Вып. 25. — С. 298.

²¹ Лайонз Дж. Знач. праця. — С. 498.

²² Там же. — С. 503.

²³ Вейнрейх У. Опыт семантической теории // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая семантика. — М., 1981. — Вып. 10. — С. 90.

²⁴ Кочерган М. Сопоставительная лексическая семантика: идеи, проблемы и методы // Съпоставително езикознание. — София, 1997. — Год. 22. № 1. — С. 14.

²⁵ Семема кваліфікується нами як пропозиційна одиниця змісту значення слова, показником якої є лексема (Про поняття лексеми див.: Мельчук И. А. Русский язык в модели «Смысл — Текст». — М.; Вена, 1995. — С. 6).

кілька «точок зору» на зазначений феномен, пор.: *biały* — «mający barwę przeciwną do czarnej, właściwą śniegowi, mleku itp.; bardzo jasny»²⁶; *білий* — «який має колір крейди, молока, снігу; протилежне чорний»²⁷; *white* — «of the color of pure snow, of the margins of this page, etc.; reflecting nearly all the rays of sunlight or a similar light»²⁸. Узагалі «лексикографічний погляд» на феномен «білого кольору» описується в межах уявної шкали: від побутового, типу «колір крейди», через асоціативне «протилежне чорному» до наукового «reflecting nearly all the rays of sunlight». Те, що вважається недоліком лексикографічної практики (зауваження щодо того, що словники дають різні тлумачення одному й тому самому явищу), насправді слід сприймати як нормальний стан речей, який можна охарактеризувати як плюралістичний підхід до тлумачення: «Жодне тлумачення саме по собі з теоретичного погляду не є привілейованим; більше того, у кінцевому підсумку лише всі разом вони дають повне пояснення значення»²⁹. У такому плані значення осмислюється як конструкт, що зображає явище як багатовимірний феномен, концептуалізований із перспективи різноманітних пізнавальних позицій — позицій різних мовних колективів.

Зауважимо, що будь-яке відношення передбачає комбінацію семантичних компонентів, спосіб поєднання яких регламентує змістове наповнення значення слова: «Одиниці семантичної мови — це ті елементи (“атоми”), із різних комбінацій яких складаються “молекули” — значення реальних слів природної мови»³⁰. Зокрема, в концепції М. Бірвіша комбінацію семантичних ознак забезпечують так звані *реляційні компоненти*, щодо яких семантичні ознаки є змінними. Позитивним моментом підходу є те, що такого типу змінні кваліфікуються не лише як показники властивостей об’єктів зовнішнього світу, а й як визначники прихованих умов правильного застосування лексичних одиниць³¹. Отже, наголошується, що семантична ознака є елементом, який регламентує як змістову (знання світу дискурсу), так і формальну (знання мови) компетенцію носія мови.

2.2. Залучення поняття компетенції мовця створює передумови інтерполяції дихотомії «змістове — формальне» у сферу сентенційної семантики, метамовним конструктом якої є *інтегрально-ситуативна* модель значення.

Концепція, яку пропагує інтегрально-ситуативний підхід, сформульована у вигляді обмежень до способу презентації значення (тлумачення) слова:

1) тлумачення лексичної одиниці (чи то лексеми, чи то ідіоми) передбачає її семантичне розкладання — перефразування слова в термінах метамовних примітивів³²,

²⁶ Słownik Języka Polskiego : Przekład elektroniczny.— Warszawa, 1997.

²⁷ Словник української мови : В 11 т.— К., 1979.— Т. 1.— С. 181.

²⁸ Random House Webster’s Unabridged Dictionary : Electronic dictionary of American English.— Seattle, 2000.

²⁹ Шатуновский И. Б. Семантика предложения и нерелевантные слова (значение, коммуникативная перспектива, прагматика).— М., 1996.— С. 12.

³⁰ Апресян Ю. Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики (краткий очерк).— М., 1966.— С. 254.

³¹ Бірвіши М. Зазнач. праця.— С. 184–185.

³² Експлікація значення (тлумачення) слова в аспекті метамовних примітивів підпорядкована низці вимог: у тлумаченнях не повинно бути тавтологічного кола, коли А тлумачиться через В, а В через А (вимога «нетавтологічності»); слово та його тлумачення повинні бути тотожними за змістом. Усі елементи тлумачення повинні бути необхідними та достатніми (вимога «необхідності та достатності»); тлумачення має розкладатися на більші семантичні складники — як елементарні значення, так і слова розширеної семантичної мови (вимога «ступінчастості»); текст тлумачень не може бути ідіоматичним, оскільки мова тлумачень і природна мова — не одне й те саме (вимога «неідіоматичності»); тлумачення повинно містити всі семантичні компоненти, з якими взаємодіють значення інших лексичних і граматичних одиниць висловлення (вимога «експліцитності») (див.: Апресян Ю. Д. О языке для

2) у тлумаченні використовуються змінні для зазначення семантичних актантів (якщо смисл одиниці є функтором [? предикатом] або містить функтори в собі); змінні відповідають незаповненим аргументним місцям усіх функторів, що входять до складу смислу лексичної одиниці;

3) у тлумаченні відбиваються різні комунікативні статуси компонентів лексичної одиниці. Зокрема, у ньому експліцитно вказується, що саме належить до пресупозиції³³.

Зазначимо, що такий спосіб тлумачення лексичної одиниці зорієнтований насамперед на визнання факту смислового та формального ізоморфізму одиниць лексичного та синтаксичного рівнів. У плані процедури узгодження словникової та граматичної інформації такий підхід розглядає лексичну одиницю як елемент, інтегрований у морфосинтаксичну структуру, яка в контексті певного висловлення покликана реалізувати змістовий потенціал лексеми (прототипного дієслова³⁴).

Реалізація змісту лексеми у висловленні розглядається крізь призму співвідношення семантики (вимога опису всіх необхідних відмінностей на рівні значення) і синтаксису (вимога опису синтаксичних відмінностей на рівні необхідних для осмислення фрази узагальнень)³⁵.

Ключовим конструктом, здатним забезпечити інтегральний опис лексичного матеріалу в контексті зазначених вимог, визнається ситуаційна (сентенційна) форма — вираз, поза яким слова не мають смислу³⁶. Набуваючи вигляду предикатно-аргументної структури, така форма реалізує зміст пропозиційного судження³⁷, в якому *предикат* є логічною функцією, визначеною у двох відношеннях: (а) за власною семантикою; (б) за предметною сферою припустимих у ній термів, або імен, а *аргумент* (*ім'я*) — одиницею Мови, що відповідає з боку Семантики відображенню окремого предмета, об'єкта або явища об'єктивного світу, з боку Синтаксису — суб'єкта або об'єкта висловлення, предметній сталій або змінній у пропозиційній функції, місцю у предикаті, у структурній схемі речення³⁸.

Типологія «за власною семантикою» орієнтується на ідею *інгерентних* та *аспектуальних* властивостей предикатів. Інгерентними вважаються постійні властивості предикатів, що «відрізняють їх від інших типів предикатів»³⁹. Зокрема, в концепції Ю. С. Степанова такі властивості описуються в поняттях Арістотелевих категорій: Сутність, Кількість, Якість, Відношення, Місце, Час, Положення, Стан, Дія та Страждання. Категорії визнаються універсальними рубриками таксономії предикатів, оскільки кожній із таких рубрик, як стверджується, мож-

описания значений слов // Известия Академии наук СССР : Сер. лит. и яз. — М., 1969. — Т. 28. Вып. 5. — С. 421).

³³ *Иорданская Л. Н., Мельчук И. А.* Смисл и сочетаемость в словаре. — М., 2007. — С. 30–31.

³⁴ Варто зазначити, що інтегрально-ситуативна модель — це модель насамперед «дієслівноцентрична» у тому розумінні, що репрезентативність ситуації визначається саме значенням дієслова, яке, як вважають, є доміантою ситуації (див.: *Холодович А. А.* Проблемы грамматической теории. — Ленинград, 1979. — 302 с.; *Helbig H.* Knowledge of representation and the semantics of natural language. — Berlin, 2006. — 646 p.).

³⁵ *Van Valin R. D. (Jr.), LaPolla R. J.* Syntax : Structure, meaning and function. — Cambridge, 1997. — P. 91.

³⁶ *Мельчук И. А.* Зазнач. праця. — М., 1999. — С. 74.

³⁷ Н. Хомський зазначає, що кожне з абстрактних речень глибинної структури «може бути реалізоване у вигляді простого пропозиційного судження» (*Хомський Н.* Картезианская лингвистика. Глава из истории рационалистической мысли. — М., 2005. — С. 78).

³⁸ *Степанов Ю. С.* Имена. Предикаты. Предложения (Семиологическая грамматика). — М., 1981. — С. 352–354.

³⁹ *Мустайоки А.* Теория функционального синтаксиса: от семантических структур к языковым средствам. — М., 2006. — С. 183.

на знайти відповідну предикатну схему в багатьох мовах світу (як індоєвропейської, так і інших мовних сімей).

Однак використання подібної схеми предикатів викликає ряд зауважень, особливо в тій частині, яка стосується функціонального аспекту мови. Річ у тім, що «Аристотелева схема» за умовчанням накладає ряд обмежень на функціональну спроможність предикатів, оскільки їх класифікація концептуально зорієнтована на класичне визначення категорії — множинності, яка визначається загальними властивостями об'єктів. Дж. Лакофф зазначає, що такі категорії уявлялись у вигляді абстрактних вмістищ з речами або всередині, або поза категорією: «Вважалося, що речі належать до однієї й тієї самої категорії лише тоді, коли вони мають деякі спільні ознаки. І ознаки, які в них були спільними, розглядалися як такі, що визначають цю категорію»⁴⁰.

Поза тим, численні дослідження мовного матеріалу показують, що категорії мають різний формат. Насамперед було з'ясовано, що категорії, втілені у формі предикатної лексики, залежно від умов уживання предиката мають тенденцію до пересічення множин. Зокрема, предикати з вихідним значенням якості набувають значення стану, якщо сполучаються з виразами типу *весь (часовий період)*. Так, статальне значення предиката *бути зеленим* у реченні *Все літо трава була зеленою*, як вважають, виникає при сполученні з іменником, який позначає щось живе, зростаюче. Саме за такої умови колір найприродніше сприймається як такий, що виникає в часі⁴¹. Подібний підхід створює передумову «рівневої» класифікації предикатів, у якій умовно виділяються предикати «вертикального» / «горизонтального»⁴², «верхнього» / «нижнього»⁴³ тощо рівнів. Відмітною рисою таких класифікацій є те, що інгерентні властивості предиката осмислюються не в термінах власне категоріальних ознак (якості, кількості, відношення тощо), а з огляду на специфіку певної ситуації або стану справ⁴⁴. За визначенням, предикати в цьому випадку «позначають факти: дії, діяльність, події, процеси, стан, відношення, властивості, кількість, локалізацію тощо»⁴⁵. Отже, акцент уваги з «класифікації за категоріальним принципом» зміщується в бік «класифікації за ситуативним принципом».

Ситуація в такому випадку кваліфікується як результат осмислення певного фрагмента дійсності, «мовної концептуалізації реальності (якогось її фрагмента)»⁴⁶, як «уявлення про щось, що може існувати у світі дискурсу (*conception of something which can be the case in some world*)»⁴⁷. Отже, «категоріально-ситуативний» підхід до класифікації предикатів декларує зв'язок інгерентних властивостей предикатів із певним «концептом ситуації (станом справ)». У контексті функціонального синтаксису такий підхід акцентує увагу на дискурсивному

⁴⁰ Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи : Что категории языка говорят нам о мышлении.— М., 2004.— С. 21.

⁴¹ Селиверстова О. Н. Труды по семантике.— М., 2004.— С. 588.

⁴² Там же.— С. 586.

⁴³ Апресян Ю. Д. Основания системной лексикографии // Языковая картина мира и системная лексикография.— М., 2006.— С. 83.

⁴⁴ Порівняймо класифікацію за ознаками «позачасовість» / «епізодичність» (Бульгина Т. В. К построению типологии предикатов в русском языке // Семантические типы предикатов.— М., 1982.— С. 7–85), за розподілом статичних / динамічних ситуацій (Падучева Е. В. Высказывание и его соотносительность с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений).— М., 1985.— С. 222), за корелятивними параметрами семантичних типів стану справ [±dynamic], [±telic], [±momentaneous], [±control] та [±experience] у функціональній граматиці С. Діка (Dik S. C. The theory of functional grammar. The structure of the clause.— Berlin ; New York, 1997.— Part 1.— P. 107).

⁴⁵ Иорданская Л. Н., Мельчук И. А. Знач. праця.— С. 50.

⁴⁶ Падучева Е. В. Высказывание и его соотносительность...— С. 155.

⁴⁷ Dik S. C. Op. cit.— P. 105.

складникові, який, як вважають, перетворює ситуацію у відповідний стан справ: «Ситуація не може отримувати мовного вираження, поки “з неї не зроблено стану справ”»⁴⁸. З цієї перспективи «стан справ» можна порівняти з поняттям «конкретна ситуація». Вважається, що в контексті дискурсивних планів такого типу ситуація отримує свій профіль (стає станом справ) через проєкцію на певну протоситуацію — когнітивне утворення, у якому предикатно-аргументна структура упорядкована за принципом відношення «фігура — фон»⁴⁹.

Дискурсивний складник формує аспектуальну⁵⁰ властивість предиката. Така властивість кваліфікується як змінна характеристика, що засвідчує потенціал граматичної аспектуальності предиката⁵¹. Потенціал аспектуальності в цьому випадку охоплює граматичну семантику виду, реалізація якої передбачає протиставлення синхронного і ретроспективного спостережачів⁵², з огляду на певну «точку відліку» (point of reference)⁵³, «видовий орієнтир», що фіксує позицію на часовій осі, «з якої ситуація і оцінюється стосовно виду»⁵⁴.

За «предметною сферою допустимих у логічній функції імен» предикат кваліфікується як елемент, який, кодує певний стан справ, задає семантичну функцію аргументу в ролі певного учасника. Такого учасника можна порівняти з космічним сателітом, який займає визначену позицію на предикатно-стаціонарній орбіті. Варто зазначити, що кількість і властивості таких «сателітів», а також інвентар їх семантичних функцій (ролей) обмежені й регулюються чинником словникової і граматичної інформації, закладеної в семантиці лексики. Словникова інформація охоплює лексичну базу даних, а граматична — власне граматику та граматику лексики — лексичну базу знань, яка містить лексичні правила, що дозволяють отримувати з одних значень інші⁵⁵.

В аспекті інтегрального підходу до семантики мовних одиниць обидва типи інформації об'єднуються у форматі певного багатofакторного конструкта як автономні семантичні виміри⁵⁶: а) *рольовий*, який відображає рольові характеристики партиципantів ситуації, що описується; б) *дискурсивний* (= *комунікативний*), який відбиває спосіб оптимального «упакування» інформації, що передається з урахуванням активованих знань адресату; в) *онтологічний*, який класифікує сутнісні властивості референтів; г) *дейктичний*, який співвідносить партиципantів події зі ступенем їх близькості до мовленнєвого акту; г) *рефе-*

⁴⁸ Мустайоки А. Знач. праця.— С. 55.

⁴⁹ Dikovskiy A., Smilga B. Semantic roles and diathesis for functional discourse plans // East — West Encounter: Second International Conference on Meaning ↔ Text Theory.— Moscow, 2005.— P. 102.

⁵⁰ Поняття «аспектуальність» ми розглядаємо як комплексний феномен, що охоплює словозмінні (видові) та словотвірні (співвіднесені з певним способом дієслівної дії) аспектуальні протиставлення, реалізовані групою як «кількісно-лінійних», так і «акціональних» граматичних значень (див.: Плунгян В. А. Общя морфология: Введение в проблематику.— М., 2003.— С. 293).

⁵¹ Падучева Е. В. О семантическом инварианте видового значения глагола в русском языке // Русский язык в научном освещении.— М., 2004.— № 2 (8).— С. 6.

⁵² Князев Ю. П. Грамматическая семантика : Русский язык в типологической перспективе.— М., 2007.— С. 384.

⁵³ Reichenbach H. Elements of symbolic logic.— New York, 1947.— P. 287.

⁵⁴ Тимберлейк А. Инвариантность и синтаксические свойства вида в русском языке // Новое в зарубежной лингвистике : Современ. зарубеж. русистика.— М., 1985.— Вып. 15.— С. 266.

⁵⁵ Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики.— М., 2004.— С. 17.

⁵⁶ Такі виміри були імпліцитно сформульовані у вигляді переліку властивостей так званих базисних підметів (б-підметів) (див.: Кинэн Э. Л. К универсальному определению подлежащего // Новое в зарубежной лингвистике : Современ. синтакс. теории в амер. лингвистике.— М., 1982.— Вып. 11.— С. 246–262).

ренційний, який сприяє правильному ототожненню у полі зору адресата референтів, що позначаються іменними групами⁵⁷.

Задаючи номенклатуру параметрів значення мовної одиниці як певного партиципанта, такого типу виміри орієнтуються на презумпцію обов'язковості учасника ситуації. Елемент ситуації, який задається лексемою, є її *обов'язковим учасником*⁵⁸ за такої умови: якщо видалити елемент із ситуації, то залишок або не може бути позначений лексемою, або перестає бути ситуацією⁵⁹. Орієнтуючись на вимогу «необхідності та достатності», зазначений підхід ураховує не лише кількісний склад актантів, а й кількість місць (актантних позицій), які вони займають. «Слово має стільки валентностей, скільки учасників ситуації необхідно згадати, щоб тлумачити його вичерпним та не надмірним чином»⁶⁰.

У полеміці про статус актанта окреме місце відводиться проблемі *необов'язкових учасників*. Така категорія учасників виділяється в плані протиставлення членів речення, які, у контексті присудка — домінанти, вираженої фінітним дієсловом⁶¹, — утворюють опозицію «підмет / додаток vs. обставина». На семантичному рівні така опозиція маркована протиставленням «актант (учасники *суб'єкт / об'єкт*) vs. не-актант (*сирконстант*)»⁶².

Сирконстант визнається *необов'язковим учасником* ситуації на тій підставі, що для нього не передбачено місця (валентності) у семантиці предиката. «Одиниця, яка заповнює активну синтаксичну валентність L, що не відповідає жодній семантичній валентності L, називається **сирконстантом L**»⁶³. Отже, проголошується «несловниковий» і, відповідно, граматичний статус сирконстанта. Однак репрезентативність сирконстантів виключно як граматичних критеріїв викликає ряд застережень. Так, аналіз семантичної сфери дії⁶⁴ адвербіалів показав, що існують принаймні дві групи сирконстантів, які по-різному описують параметри мовної ситуації⁶⁵. Сирконстанти першої групи характеризують різні за змістом фрагменти ситуації, і на цій підставі не визнаються її семантичними учасниками. Такого типу сирконстанти передаються адвербіалами з так званою

⁵⁷ Кибрик А. Е. Константы и переменные языка. — СПб., 2005. — С. 110.

⁵⁸ На думку О. В. Падучевої, «тлумачення розмежує учасників не з погляду їх обов'язковості, а з погляду виділеності: учасник виділений, якщо тлумачення не може бути укладене без його згадування. Тобто тлумачення виділяє серед обов'язкових певних учасників ситуації, важливих для смислу, і лише їм приписує змінну» (Падучева Е. В. Коммуникативное выделение на уровне синтаксиса и прагматики // Семиотика и информатика : Сб. науч. ст. — М., 1998. — Вып. 36. — С. 89).

⁵⁹ Иорданская Л. Н., Мельчук И. А. Знач. праця. — С. 54.

⁶⁰ Богуславский И. М. Сфера действия лексических единиц. — М., 1996. — С. 23.

⁶¹ Холодович А. А. Знач. праця.

⁶² Насправді протиставлення актантів і сирконстантів, з огляду на дифузний характер їх співвідношення, визнається до певної міри умовним. «Чіткої демаркаційної лінії між актантами та сирконстантами провести, очевидно, не можна. Можна думати, що реально існує шкала, на одному полюсі якої розташовуються стовідсоткові актанти, а на іншому полюсі — стовідсоткові сирконстанти. Щодо проміжку між полюсами, то він зайнятий елементами, які пов'язані за допомогою предикатної лексики смисловим зв'язком різного ступеня жорсткості» (Храковский В. С. Понятие сирконстанта и его статус // Семиотика и информатика : Сб. науч. ст. — М., 1998. — Вып. 36. — С. 143; див. також: Плунгян В. А., Рахилина Е. В. Сирконстанты в толковании? // Metody formalne w opisie języków słowiańskich (к 60-летию Ю. Д. Апресяна). — Białystok, 1990. — С. 201–210).

⁶³ Тестелец Я. Г. Введение в общий синтаксис. — М., 2001. — С. 166.

⁶⁴ Сфера дії лексики — це фрагмент синтаксичної структури, зміст складників (слів, конструкцій, інтонаційних засобів) якої заповнює семантичну валентність лексики (Богуславский И. М. Знач. праця. — С. 44.)

⁶⁵ Филипенко М. В. О лексических единицах с плавающей и фиксированной сферой действия (к вопросу об акантах и не-акантах предиката) // Семиотика и информатика : Сб. науч. ст. — М., 1998. — Вып. 36. — С. 121–126.

плаваючою сферою дії. Сирконстанти другої групи, навпаки, тісно пов'язані з цілком визначеним семантичним компонентом у структурі ситуації і, відповідно, кваліфікуються через адвербіали з фіксованою сферою дії⁶⁶. Формуючи другий ешелон учасників ситуації, позначеної предикатом, сирконстанти розширюють концепт ситуації до обсягу реального висловлення. Однак розширення такого типу передбачене семантикою предиката через реалізацію його потенційних валентностей⁶⁷. Такі валентності являють собою сирконстантні позиції, заповнення яких регламентує процедура так званого *тематичного виділення* — приписування учаснику статусу теми⁶⁸. Тематичне виділення задає пріоритетний комунікативний ранг учасника ситуації, реалізація якого зумовлена не стільки чинником лінійно-інтонаційної структури, скільки прагматичними міркуваннями мовця. «Комунікативний ранг характеризує учасника з прагматичного погляду — стосовно фокусу уваги мовця. Суб'єкт і (прямий) об'єкт — це учасники, що входять у Центр; інші учасники належать до Периферії; учасник, який синтаксично не виражений при визначеному дієслові, має ранг Нуль, тобто перебуває, так би мовити, за межами Периферії»⁶⁹.

В аспекті *референційного виміру* актанти кваліфікуються за параметром денотативного (референційного) статусу⁷⁰. Такий статус визначає учасника ситуації за типом референції, яка засвідчує характер (предметної або ознакової) віднесеності імені цього учасника до об'єкта у світі дискурсу. Предметний характер віднесеності засвідчує субстантивне (термове) вживання іменних груп у конкретно-референтній або нереперентній іпостасі. Ознакова природа віднесеності передбачає предикатне вживання іменної групи, яка як загальне ім'я виводить у фокус уваги не об'єкт сам по собі, а властивість, приписану цьому об'єкту⁷¹.

⁶⁶ Сирконстанти з фіксованою сферою дії можна співвіднести із семантично факультативними валентностями — актантними позиціями, які засвідчують змінний характер складу учасників ситуації (див.: *Кобозева И. М.* Знач. праця.— М., 2004.— С. 144.). Для розмежування аспектів статусу учасника — сирконстант vs. факультативний учасник — пропонується два рішення: (1) розглядати вираз X як обставину (= сирконстант), фразеологічно зв'язану лексемою L, і описувати її як значення певної лексичної функції; (2) розширити поняття учасника ситуації, припустивши існування факультативних учасників, яким відповідають факультативні семантичні позиції; тоді X можна розглядати як факультативний семантичний актант лексеми L, яка заповнює факультативну семантичну позицію в її тлумаченні (*Иорданская Л. Н., Мельчук И. А.* Знач. праця.— С. 72).

⁶⁷ На тлі обов'язкових актантних позицій такі валентності кваліфікують як облігаторні. «Якщо поняття обов'язкових і факультативних валентностей покликане <...> моделювати сполучуваність мовної одиниці, то поняття облігаторної валентності задає комунікативні умови її вживання. Воно дозволяє відобразити компоненти ситуації, знання яких комунікантами необхідне для коректного вживання та розуміння цієї мовної одиниці. Так, лексема *школяр*, можливо, має семантичну валентність “де навчається?” (пор. *учень*), але ця валентність не може бути реалізована синтаксично і не є облігаторною валентністю (**школяр 57-ї школи*)» (*Шмелев А. Д.* Типы «невьяраженных валентностей» // *Семиотика и информатика* : Сб. науч. ст.— М., 1998.— Вып. 36.— С. 168–169).

⁶⁸ *Падучева Е. В.* Динамические модели в семантике лексики.— М., 2004.— С. 95.

⁶⁹ *Падучева Е. В.* Коммуникативное выделение на уровне синтаксиса и прагматики // *Семиотика и информатика* : Сб. науч. ст.— М., 1998.— Вып. 36.— С. 93–94.

⁷⁰ *Падучева Е. В.* Высказывание и его соотносительность с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений).— М., 1985.— С. 84.

⁷¹ З цього приводу варто згадати суб'єктивно-оцінні номінації типу *справжній художник, хороши́й оратор, досить миловида дівчина* тощо. Такого типу іменні групи, на думку А. Вежбицької, узагалі не можуть виконувати функцію аргумента, оскільки істотна частина таких слів вказує не на позначувану особу, а на відношення між цією особою та мовцем, а точніше, — на відношення мовця до тієї особи, про яку йдеться (*Вежбицкая А.* *Дескрипция или цитация* // *Новое в зарубежной лингвистике. Логика и лингвистика (проблемы референции)*.— М., 1982.— Вып. 12.— С. 244).

В аспекті онтологічного виміру учасники ситуації кваліфікуються за параметром таксономічного класу — семантичної характеристики імені, яка описує (категоріальний) *тип* учасника позначуваної предикатом ситуації⁷². Зміна таксономічного класу кваліфікується як зміщення фокусу уваги в межах інгерентних (категоріальних) властивостей учасника ситуації. При цьому наголошується, що «йдеться не лише про властивості, постійно пов'язані з тією чи іншою лексею або позамовним референтом, а й про властивості актантів, які залежать від *інтерпретації мовця*»⁷³.

Властивості актантів засвідчують «результат абстракції ототожнення щодо множинності лексичних партиципантів»⁷⁴, що в аспекті *рольового виміру* кваліфікується як реалізація параметра семантичної ролі учасника. Семантичні ролі суть примітиви, які «категоризують способи включення учасників події в описувану пропозицією типову ситуацію»⁷⁵.

У концепції «відмінкової граматики»⁷⁶ семантична роль (= відмінкове відношення) приписується учаснику на підставі допустимості (+) або недопустимості (–) ознаки, яка ідентифікує його відмінкове відношення. Так, якщо учасник претендує на статус *агентива* (семантична роль — *агенс*) або *датива* (семантична роль — *експерієнцер*), він повинен містити ознаку [+ жива істота]. Відповідно семантична роль *експерієнцера* вимагає ознаки [+ особа, яка зазнає (відчуває, переживає, визнає) чогось], пор.: *експерієнцер* — «той, чий умонастрій або розумові процеси зазнають впливу»⁷⁷. Те, що відмінкове відношення кваліфікується в термінах семантичних ознак, дає підстави розглядати характер семантичної ролі як інгерентну властивість учасника, принаймні незалежну від семантики предиката. Справді, один із постулатів відмінкової граматики «у першому читанні» декларує зумовленість класифікації предикатів саме типом відмінкового відношення. «Дієслова поділяються на класи залежно від тих відмінкових оточень, в яких вони можуть виступати, а семантична характеристика дієслів співвідносить їх або зі специфічними відмінковими елементами в оточенні дієслова, або з елементами з визначеними ознаками (типу жива істота), які вводяться як обов'язковий супровід конкретних відмінків»⁷⁸.

У «другому читанні» відмінкової граматики, згідно з проголошеним принципом значення зумовлюються ситуаціями (*meanings are relativized to scenes*)⁷⁹, відмінкові відношення кваліфікуються як елементи певної ситуації, які як задана *перспектива* реалізують конкретну точку зору на подію⁸⁰. Втілення зазначеного принципу представниками функціональної лінгвістики декларує ситуативну зумовленість характеру семантичної ролі⁸¹. Така роль кваліфікується як

⁷² Падучева Е. В. О параметрах лексического значения глагола : Таксономический класс участника // Русский язык в научном освещении.— М., 2002.— № 1 (3).— С. 87.

⁷³ Мустайоки А. Знач. праця.— С. 159.

⁷⁴ Крылов С. А. Семантическая роль как элемент метаязыков общей и специальной типологии // 40 лет Санкт-Петербургской типологической школе : Сб. ст.— М., 2004.— С. 239.

⁷⁵ Кибрик А. Е. Знач. праця.— С. 142.

⁷⁶ Филлмор Ч. Дело о падеже // Новое в зарубежной лингвистике : Лингвист. семантика.— М., 1981.— Вып. 10.— С. 369–495.

⁷⁷ Чейф У. Л. Значение и структура языка.— М., 2003.— С. 168.

⁷⁸ Филлмор Ч. Знач. праця.— С. 417.

⁷⁹ Филлмор Ч. Дело о падеже открывается вновь // Новое в зарубежной лингвистике. Лингвистическая семантика.— М., 1981.— Вып. 10.— С. 497.

⁸⁰ Там же.— С. 517–518.

⁸¹ Якщо в концепції «відмінкової граматики» семантичні ролі розглядаються як найпростіші вихідні концепти, то представники референційно-рольової граматики наголошують на похідності такого типу ролей. «Це означає, що вони розглядаються як результат дедуктивного виводу, що включає чотири фактори: семантику предиката (зокрема, чи є він

функція від певного стану справ (ситуації, події, процесу або дії), з яким співвідноситься учасник⁸². При цьому не заперечується той факт, що тип стану справ може бути частково виведений (derived) із семантичної функції, приписаної валентній позиції першого аргументу предикатної рамки. «Тип стану справ є, таким чином, композиційною функцією від семантичних властивостей як предиката, так і його термів»⁸³.

Релевантною рисою граматичної поведінки учасників визнаються їх синтаксичні відношення, реалізовані в контексті транзитивних / інтранзитивних дієслів. Зазначені типи дієслів задають базисні синтаксичні конструкції в аспекті протиставлення граматичних категорій «перехідність vs. неперехідність». Такого типу протиставлення «визначається на множині актантів, у якій виділяється ядерна частина, що складається з одного (при неперехідних дієсловах) або двох (при перехідних дієсловах) ядерних аргументів (= актантів)»⁸⁴. Наголошуючи, однак, на неуніверсальному характері синтаксичних відношень, О. Є. Кибрик припускає, що «мови граматикують різні концепти різних семантичних вимірів і по-різному упаковують їх у мовній формі»⁸⁵. Зокрема, порівнюючи морфосинтаксичні засоби кодування іменних груп різних мов світу з іменними групами мов середньоевропейського стандарту в термінах ядерних актантів, учений виокремив п'ять типів схем⁸⁶ кодування основних актантів перехідного та неперехідного дієслів. Будь-яка з цих схем являє собою конструкцію, що кваліфікується як спосіб кодування узагальненої («гіперрольової») семантики ядерних актантів.

2.3. Функцію метамовної репрезентації «семантичного узагальнення» покликана реалізувати *топологічно-схематична* модель значення — конструкт, який орієнтується на «голістичне» тлумачення структури представлення знань, експлікованої у такому форматі семантичного опису, що «підкреслює претензію на відповідність певній реальності (у пам'яті) — або психологічній (людський мозок), або технологічній (штучний інтелект)»⁸⁷.

«Топологічний» підхід є результатом усвідомлення факту неспроможності пропозиційної моделі (П-моделі) самостійно представити механізм мовленнєвої діяльності. Одним з істотних недоліків П-моделі визнається складність відображення нею зв'язку між пропозиціями, а також значущості окремих компонентів семантики мовного вираження у процесі комунікації. «Звідси характерна для П-представлення метафора значення як “листяного пирога”, у якому кожний шар характеризується своїм ступенем експліцитності та доступності»⁸⁸. З цієї

станом, дією, положенням тощо), внутрішній лексичний зміст іменного аргументу, вибір перспективи (актора або стражденного) та морфо-синтаксичний статус аргументів» (Ван Валін Р. Д., Фоли У. Референціально-ролева граматики // Новое в зарубежной лингвистике : Современная синтаксическая теория в амер. лингвистике. — М., 1982. — Вып. 11. — С. 387).

⁸² Van Valin R. D. (Jr.), LaPolla R. J. Op. cit. — P. 90.

⁸³ Dik S. C. Op. cit. — P. 106.

⁸⁴ Кибрик А. Е. Знач. праця. — С. 332.

⁸⁵ Там же. — С. 114.

⁸⁶ Ядерні актанти позначаються символами S (Sole), A (Agentive) та P (Patientive), де S — це актант неперехідного речення, а A та P — відповідно агенсоподібний і пацієнтоподібний актант перехідного речення. В акузативній схемі S / A-актант мають єдине кодування, яке об'єднує їх синтаксичним відношенням суб'єкта, протиставлене кодуванню актанта P. Ергативна схема об'єднує S / P-актант в опозиції до A-актанта. Активна схема передбачає кодування, при якому протиставляються агенсоподібні (A) та пацієнтоподібні (P) актант перехідного та неперехідного речень. Тричленна схема протиставляє всі три типи аргументів — S, A та P. У нейтральній схемі засоби кодування не розрізняють ядерних S / A / P актантів (Кибрик А. Е. Знач. праця. — С. 114–115).

⁸⁷ Кронгауз М. А. Семантика. — М., 2001. — С. 89.

⁸⁸ Баранов А. Н., Добровольский Д. О. Аспекты теории фразеологии. — М., 2008. — С. 178.

перспективи топологічна модель скоріше за все орієнтується на поняття *імпліцитного знання*, «щодо якого часто існує інтуїтивне розуміння, достатнє для вирішення практичних завдань, але недостатнє для докладного словесного визначення та пояснення»⁸⁹.

Звичайно елементами семантичного опису в межах «топологічного» підходу слугують певні метасхеми: *образ-схеми* (М. Джонсон, Дж. Лакофф, У. Крофт, Р. Гіббс, Дж. Златев), *траєктор* та *орієнтир* (Р. Ленекер, К. Бругман, Дж. Лакофф), *фігура* та *фон* (Л. Талмі), *ментальні простори* (Ж. Фоконьє, М. Тернер). «У топологічній моделі значення (Т-моделі) основним організуючим, функціональним елементом виявляється простір, ділянка простору і точки у просторі або його частинах. Значення описується як операція членування простору на ділянки, переміщення точок з однієї ділянки в іншу, знищення тих або інших точок, вибір точок або ділянки і т. д.»⁹⁰. Зазначимо, що така метамова репрезентує концепти, які «мають *внутрішню структуру* і тому контрастують із точкою зору, що семантична структура складається з примітивів»⁹¹.

Одним із ключових видів таких концептів є так звані *образ-схеми* (image-schemas⁹²) — динамічні рекурентні структури сенсорно-моторного досвіду⁹³, у термінах яких осмислюється як сам досвід, так і ментальний зміст абстрактних концептів, що ці структури вибудовують⁹⁴. Такі схеми являють собою моделі (patterns) типу: *вмістище, перешкода, рівновага, зв'язок, шкала, цикл, контакт, близько / далеко, центр / периферія, частина / ціле* тощо.

Трансформаційна конфігурація образ-схем, як відображення динамічного контуру концептуалізації, упорядкована за типом реляційного відношення «траєктор ↔ орієнтир» (trajectory / landmark alignment). *Траєктор* та *орієнтир* кваліфікуються як учасники ситуації, яким приписані ролі первинного та вторинного фокусу виділення (focal prominence) відповідно. Приписування траєкторові ролі найбільш виділеного учасника ситуації зумовлене «скхильністю» учасника до вияву властивостей переміщення, поцінування, ідентифікації тощо. Роль орієнтира, відповідно, приписується учасникові, який є менш виділеним щодо учасника, показником якого є траєктор. Інакше кажучи, орієнтир слугує певною точкою референції, відносно якої локалізується або оцінюється учасник траєктора. Варто зауважити, що учасникам реляційного відношення «траєктор ↔ орієнтир» не приписується конкретна семантична роль типу *агенс, тема, пацієнс* тощо або якийсь інший концептуальний зміст. З цієї перспективи ситуація, яку представляють *траєктор* та *орієнтир*, скоріше описується як образ-схематичний (imagistic), аніж пропозиційний конструкт, що створює передумову застосування реляційного відношення «траєктор ↔ орієнтир» до будь-якої когнітивної сфери⁹⁵.

⁸⁹ Величковский Б. М. Когнитивная наука // Основы психологии познания : В 2 т.— М., 2006.— Т. 2.— С. 16.

⁹⁰ Баранов А. Н., Добровольский Д. О. Знач. праця.— С. 179.

⁹¹ Ченки А. Современные когнитивные подходы к семантике: сходства и различия в теориях и целях // Вопр. языкознания.— 1996.— № 2.— С. 72.

⁹² З огляду на те, що такі концепти кодують інформацію про просторові зв'язки та взаємодію конкретних об'єктів, пропонується перекладати такий термін як «топологічна схема» (Рахиліна Е. В. Когнитивная семантика: история, персоналии, идеи, результаты // Семиотика и информатика : Сб. науч. ст.— М., 1998.— Вып. 36.— С. 308).

⁹³ Про зумовленість образ-схем досвідом соціальним див.: Correa-Beningfield et al. Image schemas vs. «Complex Primitives» in cross-cultural spatial cognition // From perception to meaning: Image schemas in cognitive linguistics.— Berlin ; New York, 2005.— P. 349.

⁹⁴ Johnson M. The philosophical significance of image schemas // Ibid.— P. 18–19.

⁹⁵ Langacker R. W. Cognitive grammar. A basic introduction.— Oxford, 2008.— P. 72.

Як можна помітити, зазначена інтерпретація семантики лексики враховує лише реляційні відношення учасників, мінімізуючи значущість реалізації їх функціональних характеристик (базових семантичних ролей). Інтерпретація функцій учасників в аспекті образ-схематичної ситуації створює передумову виокремлення комплексно-конструкційної моделі семантики мовної одиниці.

2.4. *Комплексно-конструкційна* модель значення⁹⁶ відображає тенденцію до дещо «змішаного» представлення семантичного опису мовних одиниць, що пов'язано з розробленням внутрішньої структури певного формату репрезентації знань, зокрема інтерпретації: *фрейму глибинними семантичними відмінками* (Ч. Філлмор), *конструкції аргументними структурами* (Ч. Філлмор, П. Кей, Дж. Лакофф, А. Голдберг, У. Крофт), *комплексних примітивів набором пропозицій* (К. Ванделуаз), *концептуальної категорії функціонально-аргументною структурою* (Р. Джакендофф), *фреймовими актантами* (Ю. Д. Апресян, Л. Л. Цинман, В. Г. Сизов), *валентними фреймами* (П. Сгалл, Я. Панєвова) тощо.

Комплексно-конструкційна модель значення не є «дієслівноцентричною» у тому розумінні, що семантичним центром та показником ситуації (стану справ) визнається не окремо взяте дієслово, а ціла конструкція — комплекс, упорядкований у форматі пропозиції. Зазначений підхід декларує необхідність інтеграції пропозиційної моделі з певною концептуальною схемою, яка б забезпечила повноцінну дієвість цієї моделі насамперед при виконанні комунікативного завдання. Таке поєднання виявляється доцільним і необхідним, оскільки враховує «надлишкові» масиви інформації, які безпосередньо не входять до ядерної зони семантики мовної одиниці, однак, подібно шлейфу комети, супроводжують її по всій траєкторії комунікативного акту⁹⁷.

Уже в «другому читанні» відмінкової граматики робиться спроба тлумачити значення лексичної або синтаксичної одиниці у термінах, значно ширших за інформацію, представлену в тлумаченні цих мовних одиниць. «Щоразу, коли ми обираємо слово або словосполучення, разом із ним ми автоматично залучаємо той ширший контекст або рамку, у термінах якої відібране слово або словосполучення отримують певну інтерпретацію. Опис значень елементів повинен ніби задавати одночасно “зображення” та його “фон”»⁹⁸. Втілюючи принцип «зумовленості значення ситуаціями», відмінкова граMATика проголошує комплексно-конструкційний підхід до тлумачення семантики мовної одиниці. Основні положення такого підходу частково втілені у концепції *граматики конструкцій*⁹⁹.

Згідно з твердженнями зазначеної концепції, *конструкція* кваліфікується як концепт, наділений синтаксичними, семантичними та прагматичними власти-

⁹⁶ Комплексно-конструкційна модель значення виникла як реакція на компонентну модель, протиставляючи атомізму останньої схематизм та комплексність організації граматики (Croft W. *Radical construction grammar : Syntactic theory in typological perspective.*— Oxford, 2001.— P. 14.).

⁹⁷ У цьому відношенні покажемо є «розширення» інтегрально-ситуативної моделі значення в аспекті заданої дієсловом ситуації до меж так званих валентних фреймів (Sgall et al. *The meaning of the sentence in its semantic and pragmatic aspects.*— Dordrecht ; Boston ; Lancaster ; Токуо, 1986.— P. 30.) та фреймових валентностей (Цинман Л. Л., Сизов В. Г. *Модель управління слова, фреймовые актанты и лингвистическая инженерия // Семиотика и информатика : Сб. науч. ст.— М., 1998.— Вып. 36.— С. 160.*

⁹⁸ Філлмор Ч. *Зазнач. праця.*— С. 521.

⁹⁹ Fillmore C. J., Kay P., O'Connor M. C. *Regularity and idiomaticity in grammatical constructions : The case of let alone // Language.*— Baltimore.— 1988.— Vol. 64. N 3.— P. 501–538.; Goldberg A. E. *Constructions : A construction grammar approach to argument structure.*— Chicago, 1995.— 265 p.; Croft W. *Op. cit.*

востями, які не виводяться з інших конструкцій або відповідних властивостей слів, що входять у цю конструкцію¹⁰⁰. При цьому наголошується, що «конструкції виражають значення, незалежно від слів у реченні»¹⁰¹.

У концепції конструкційної граматики А. Голдберг аргументна структура розглядається як спосіб реалізації певного фрагмента комплексної події, динамічного сценарію типу «someone experiencing something»¹⁰². Відображення аргументною структурою певного фрагмента події передбачає схему, в якій ролі учасників (participant roles) кваліфікуються як похідні від цих подій¹⁰³. На цій підставі вводиться розмежування *аргументних ролей* (конструкції) та *ролей учасників* дієслова, яке входить у конструкцію.

Близькими до положень конструктивної граматики в аспекті твердження вбудованості дієслова у синтаксичний фрейм є концепція «онтологічних категорій»¹⁰⁴. Орієнтуючись на гіпотезу концептуальної структури¹⁰⁵, зазначений підхід декларує: основними одиницями концептуальної структури є *концептуальні конститuentи*, кожний із яких співвідноситься з певним класом онтологічних категорій (своєрідних концептуальних «частин мови»), таких як: Річ, Подія, Стан, Дія, Місце, Шлях, Властивість та Кількість. Будь-яка із зазначених категорій може бути реалізована (elaborated) у форматі аргументної структури (function-argument structure), в якій кожний аргумент є показником концептуального конститuenta певної категорії.

У перспективі побудови динамічної моделі значення розроблення конфігурації змісту мовної одиниці, як можна зауважити, орієнтується на розмаїття підходів, кожний з яких представляє свою незалежну методику семантичного опису. Дискретно-комбінаторний підхід ґрунтується на позиції «поелементної» репрезентації мовних смислів, змістова реалізація яких передбачає різні способи їх комбінування. Для інтегрально-ситуативного підходу важливим є визнання факту смислового та формального ізоморфізму одиниць лексичного та синтаксичного рівнів, узгодження яких зумовлює конфігурацію змісту мовної одиниці як концепту ситуації — стану справ, упорядкованого за пропозиційною моделлю. Неуніверсальний характер пропозиційної моделі спонукає до образ-схематичної альтернативи, яка в контексті топологічного підходу засвідчує «голістичний» формат моделі значення мовної одиниці. Розроблення (наповнення) такого формату як набору різного роду пропозиційних характеристик створює передумову комплексно-конструкційного підходу, згідно з яким, семантичним центром мовної одиниці визнається конструкція.

¹⁰⁰ Зазначимо, що ідіоматичність як ключова характеристика конструкцій була підмічена саме у зв'язку з об'єктом дослідження — фразеологізмами типу let alone (див.: *Fillmore C. J., Kay P., O'Connor M. C. Op. cit.*).

¹⁰¹ *Goldberg A. E. Op. cit.* — P. 1.

¹⁰² *Ibid.* — P. 5.

¹⁰³ У цьому відношенні концепція А. Голдберг суперечить твердженням, які імплікують необхідність відображення фрагмента події на рівні синтаксису принаймні одним предикатом та одним аргументом. Порівняймо а) принцип реалізації аргументу: «У синтаксичній структурі повинен бути принаймні один аргумент, який забезпечує ідентифікацію фрагмента певної події» (subevent) (див.: *Grimshaw J., Vikner S. Obligatory adjuncts and the structure of events // Knowledge and language : Lexical and conceptual structure.* — Dordrecht, 1993. — Vol. 2. — P. 154.) та б) умову ідентифікації події: «Кожний фрагмент події на рівні синтаксису повинен бути ідентифікований лексичним предикатом» (див.: *Rappaport Hovav M., Levin B. Building verb meanings // The projection of arguments : Lexical and compositional factors.* — Stanford, 1998. — P. 112).

¹⁰⁴ *Jackendoff R. S. Semantic structures.* — Cambridge, 1992. — 336 p.

¹⁰⁵ Гіпотеза концептуальної структури: існує єдиний рівень ментальної репрезентації — концептуальна структура, яка поєднує лінгвістичну, сенсорно-перцептивну та рухову інформацію (*Jackendoff R. S. Semantics and cognition.* — Cambridge, 1986. — P. 17).

В аспекті зазначених підходів динамічна модель семантики лексики осмислюється як метамовний конструкт, що втілює інформацію про: а) концептуальне наповнення мовної одиниці, що відображає певну пізнавальну позицію номінатора (у типологічній перспективі — позицію певного мовного колективу) стосовно реального стану справ — *динаміка вибору*; б) співвідношення смислового та формального аспектів мовної одиниці, що відображає концептуалізацію типового стану справ — *динаміка взаємодії*; в) ступінь синтаксичної активності мовної одиниці потенційного стану справ — *позиційна динаміка*; г) дериваційний потенціал і стратегії мовної одиниці, що забезпечують регулярні семантичні зв'язки, реалізовані на основі механізмів семантичної похідності — *динаміка зміщення (переходу)*.

Очевидним є факт, що залучення інформації такого типу створює передумову розроблення моделі багатовимірною типу — моделі, яка втілює комплекс ієрархічно упорядкованих семантичних репрезентацій у перспективі альтернативних мовних вимірів.

(Рівне)

O. V. DEMENCHUK

DYNAMIC MODELS OF THE LEXICON SEMANTIC DESCRIPTION

The paper focuses on the models of the lexicon semantic description, being viewed as dynamic phenomenon that represents a situation concept which is modeled according to the sample of hierarchically well-ordered semantic representations of various language dimensions. The selection of the dynamic models of the lexicon semantics is based on alternative ways the linguistic unit codes information of a certain state of affairs.

Key words: lexical semantics, dynamic model of meaning, semantic description, metalanguage, concept, predicate-octant structure, semantic role.